

UPPSALA UNIVERSITET
Statsvetenskapliga institutionen
Kandidatuppsats, 15 hp



UPPSALA
UNIVERSITET

”Vad kan vi i den rika världen göra för att hjälpa de fattiga länderna att komma igång?”

En diskursanalys av framställningen av fattigdom och utveckling i läroböcker
för samhällskunskap efter 2011

Katharina Matl
Höstterminen 2017
Handledare: Mattias Sigfridsson
Antal ord: 13 693

Innehållsförteckning

1. INLEDNING	2
2. SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNING	2
3. TIDIGARE FORSKNING	3
4. TEORI	5
4.1 POSTKOLONIAL TEORI	5
4.2 UTVECKLINGSTEORI	6
4.3 DEFINITIONER AV FATTIGDOM	8
4.3.1 <i>Det biologiska konceptet</i>	9
4.3.2 <i>Ojämlighetskonceptet</i>	9
4.3.3 <i>Det relativa avsaknadskonceptet</i>	9
4.3.4 <i>Värderingskonceptet</i>	9
4.3.5 <i>Policykonceptet</i>	10
5. METOD	10
5.1 KVALITATIV TEXTANALYS	10
5.2 LÄROMEDELSANALYS	10
5.3 DISKURSANALYS	11
5.4 ANALYSVERKTYG	11
5.5 MATERIALURVAL	14
5.6 AVGRÄNSNINGAR OCH METODOLOGISKA AVVÄGNINGAR	14
6. ANALYS	15
6.1 ANALYSFRÅGA 1: HUR SKILDRA OCH DEFINIERAS FATTIGDOM OCH UTVECKLING?	15
6.1.1 <i>Symptom på och orsaker till fattigdom i världen</i>	15
6.1.2 <i>Definitionen av fattigdom</i>	19
6.1.3 <i>Definitionen av utveckling</i>	24
6.2 ANALYSFRÅGA 2: HUR FRAMSTÄLLS RELATIONEN MELLAN FATTIGA OCH RIKA LÄNDER? VILKA SUBJEKTSPOSITIONER SKAPAS AV FRAMSTÄLLNINGEN?	29
6.3 LÄROBÖCKERNA SOM HELHET	32
7. SLUTSATSER OCH DISKUSSION	33
7.1 UTVECKLING DEFINIERAS FRÄMST UTIFRÅN SMEKALS FÖRSTA KATEGORI	33
7.2 DIKOTOMIER EXISTERAR FORTFARANDE, OM ÄN MER IMPLICIT	33
7.3 FATTIGDOM DEFINIERAS PÅ OLIKA SÄTT BEROENDE PÅ KONTEXTEN	34
7.4 DET ÄR SVÅRT ATT BALANSERA VIKTEN AV ATT LYFTA FRAM ORÄTTVISOR OCH ATT INTE HOMOGENISERA OCH SÄRSKILJA	34
8. REFERENSLITTERATUR	35
8.1 KÄLLMATERIAL	36

Titeln på denna studie är ett citat från läroboken Reflex (Almgren, Höjelid, Nilsson & Furevik 2017, s. 387).

1. Inledning

Hans Rosling gjorde det till sin livsgärning att få människor att lära sig mer om hur världen ser ut och att sprida en faktabaserad världsbild. En av de saker Rosling menade att människor generellt är omedvetna om är att världen inte längre är uppdelad i två världar: en fattig och en rik. Forskning har gjorts på bilden av fattigdom i media och populärkultur, och den visar ofta på att det sänds ut en överdrivet negativ bild av situationen i världen som helhet och av fattiga länder i synnerhet. Det är ”fara, olycka och apati” (Eriksson Baaz 2001, s. 174) som ställs i kontrast till det moderna informationssamhället.

Skolan påverkar elever på många olika sätt och är också med och formar deras världsbild. En del av skolans uppgift är att verka kompensatoriskt och att motverka den förenklade bild som finns i till exempel media och istället sprida den slags faktabaserade världsbild som Rosling förespråkar. En fråga som därför bör ställas är om läroböckerna, som är en betydelsefull komponent i skolan, motverkar eller medverkar till att skapa denna förenklade bild. Vad denna studie ämnar undersöka är således hur fattigdom, utveckling och relationen mellan fattiga och rika länder framställs i läroböcker för samhällskunskap och vilka meningserbjudanden och diskurser som existerar kring detta. Texter påverkar nämligen människor på flera olika sätt: deras antaganden om världen och samhället, relationen till varandra och hur deras identiteter formas, vilket i längden även påverkar samhället som helhet (Ahrne & Svensson 2015, s. 157-158). Den huvudsakliga texten i skolan är läroboken och i och med att skolan är ett medel för staten att forma medborgaren är det ur statsvetenskaplig synpunkt viktigt att analysera vad som förmedlas till samhällsmedborgarna i läroböckerna. Utbildningssystemets uppgift är att fostra demokratiska medborgare och skapa social nationell gemenskap, men forskning visar på att systemet ibland på olika sätt exkluderar vissa grupper ur det nationella ”vi”: ”Nationen utbildas till att införliva föreställningen av ett normalt ”vi” och ett onormalt ”dem” som ibland existerar utanför och ibland innanför nationens gränser”(SOU 2006:40, s.4). En del av den aktuella studien är att undersöka huruvida dessa binära oppositioner förmedlas i läroböckerna i samhällskunskap.

2. Syfte och frågeställning

Forskningsfrågan denna studie söker besvara är:

Hur skildras fattigdom, utveckling och relationen mellan fattiga och rika länder i gymnasieläroböcker för samhällskunskap efter 2011?

För att besvara forskningsfrågan behöver tre huvudfrågor besvaras:

1. *Hur skildras och definieras fattigdom?*
2. *Hur skildras och definieras utveckling?*
3. *Hur skildras och definieras relationen mellan fattiga och rika länder?*

Dessa tre övergripande teman är studiens fokus och de definieras vidare genom ett analysverktyg som innefattar en rad specificerade frågor till texten. I fråga 1 inkluderas en jämförelse mellan de områden i läroböckerna som behandlar välfärdssamhället/sociala frågor i Sverige och de som behandlar global ekonomi/fattigdom i syfte att se om och i sådana fall hur fattigdom framställs på olika sätt.

Mitt syfte är att kritiskt granska innehållet i läroböckerna för att se vilken slags världsbild som erbjuds eleverna och vilka övriga meningserbjudanden som ges till de elever som läser böckerna. Läroboken är förstås bara en av många informationskällor i skolan, och elevers världsbilder påverkas också på andra håll än i skolan, vilket gör det är svårt att säkerställa i vilken utsträckning böckerna påverkar eleverna och deras världsbild. Det är dock av vikt att som framtida lärare vara medveten om vilka meningserbjudanden läroböcker ger för att kunna arbeta kritiskt med dem.

3. Tidigare forskning

I läromedelsforskning kring fattigdom och fattiga länder har fokus ofta varit hur bilden av Afrika framställs. Olsson undersöker kultursynen i svenska läromedel för geografi under perioden 1870-1985. Olsson presenterar att världen generellt skildras som uppdelad och att texterna har ett hierarkiskt och etnocentriskt perspektiv (1986, s. 23-25). I Olssons läromedelsanalys framkommer att majoriteten av läroböckerna beskriver utveckling endast ur ett västerländskt perspektiv, där väst presenteras som både förebild och måttstock, samtidigt som de fattiga länderna framställs ha en mycket långsam utveckling mot målet, vilket definieras till stor del av teknisk utveckling (ibid, s. 150): "Författarna uttrycker sig om "graden" av kultur hos ett folk, på vilket "stadium" deras levnadssätt befinner sig, eller vilken "standard" de anses besitta."(ibid, s.195). Olsson redogör också för den utvecklingspessimism som kan hittas i läroböckerna i och med talet om "den onda cirkeln" (ibid, s.155). Gällande

hur böckerna framställer vem som ska driva utvecklingen i de fattiga länderna visar Olsson att västvärlden presenteras som den huvudsakliga agenten, som på grund av sin överlägsna tekniska kunskap kan hjälpa länderna framåt (till skillnad från människorna i de fattiga länderna som saknar kunskap och är hjälplösa) (ibid, s. 162).

Mai Palmberg har gjort två studier av Afrikabilden i svenska läroböcker av två olika tidsperioder. Den första kom ut 1987 och presenterar att läroböckerna har en kolonial diskurs kring utveckling som utmärks av fyra saker: unilinearitet, framstegstro, normativitet och etnocentrism. Att utveckling ses som unilineär innebär samma premiss som Olsson presenterade, det vill säga att alla länder ska gå upp för samma utvecklingsstege som västvärlden gjort. Utvecklingen präglas inom denna diskurs också av tron på förändringar som likställt med framsteg och av att utvecklingsstegen är normativ genom betydelsen att ett land längre ner på stegen är ”sämre” än ett land högre upp. Att utvecklingssynen är etnocentrisk innebär som ovan nämnt att det västerländska är det bästa och mallen för resten av världen (Palmberg 1987, s.18). I Palmbergs studie framkommer också att den dominerande bilden av lösningen på fattigdomsproblemet är biståndet från de rika länderna (ibid, s.26). Detta fokus på bistånd som lösningen menar Palmberg leder till att människor i de fattiga ländernas agerande negligeras: de blir icke-handlande mottagare av hjälp från de rika. Detta kompletteras med ett medlidandeperspektiv där afrikanen är ett offer som ”vi” bör tycka synd om. En annan trend Palmberg finner är att information om skillnader inom och mellan fattiga länder i många läroböcker är bristande och i viss mån helt frånvarande. Palmberg menar att det bidrar till en homogenisering av fattiga länder, men också av rika länder (ibid, s. 27).

Palmbergs andra studie kom ut 2000. En av utgångspunkterna i denna studie var att undersöka identifikation och gemenskap och huruvida läroböckernas framställning av Afrika gör det lätt eller svårt att identifiera sig med Afrika och afrikaner, genom att undersöka hur läroböckerna förhåller sig till dikotomier som ”vi” och ”dem” (Palmberg 2000, s. 9). Palmberg diskuterar också begreppen i- och u-land och dess hierarkiska språkliga uppbyggnad och att begreppet utvecklingsland definieras utifrån vad ett land inte är (det vill säga utvecklat). Palmberg hävdar därför begreppet u-land inte bör användas eftersom det homogeniserar en grupp mycket olika länder. Palmberg pekar dock också på den grundläggande svårigheten i att beskriva världen: ”Det är inte lätt att balansera mellan behovet att peka på grundläggande orättvisor och vikten av att undvika missvisande indelningar i ”vi” och ”dom”” (ibid, s.100).

I en SOU från 2006 har Masoud Kamali genomfört en läromedelsanalys i syfte att undersöka om läromedlen bidrar till andrafiering och ett skapande av ett ”vi” och ett ”dem”. Den huvudsakliga frågan Kamali syftar besvara är hur skolböckerna definierar ”vi” och hur kategorin ”vi” ställs i relation ”de andra”. Kamali finner att läroböckerna har en i vissa fall mycket tydlig framställning ett överlägset ”vi” gentemot ett underlägset ”dem” (SOU 2006:40, s.60). En punkt Kamali tar upp i sin slutsats är att detta ständigt återkommande ”vi” och ”västerlandet” definieras endast genom vad det inte är, det vill säga ”dem”, vilket indikerar att vilka som inkluderas i ”vi” är något som är allmänt vedertaget. Kamali menar vidare att denna slags uppdelning av världen bidrar till att skapa en diskursiv mekanism som fungerar som ett symboliskt våld gentemot eleverna, då de genom att läsa texten blir intvingade i en viss ”sann” föreställning om hur världen är organiserad (ibid, s.94).

4. Teori

4.1 Postkolonial teori

Den postkoloniala teorins utgångspunkt är att kolonialismens efterverkningar är aktiva än idag och påverkar världen på olika sätt. Forskning inom postkolonialismen är ofta förknippad med en poststrukturalistisk ansats, som utgår från att språkets formuleringar är med och skapar verkligheten. Inom poststrukturalismen ses språket som i huvudsak utformat kring relationer mellan olika ord eller begrepp, och ett viktigt instrument inom traditionen är binära oppositioner, även kallat dikotomier. Binära oppositioner är begrepp som på ett eller annat sätt betraktas som motsatspar och där det ena begreppet endast får mening i förhållande till det andra. Dessa begreppspar anses inte vara likställda, utan förutsätter en relation av över- och underordning och bidrar således till en social hierarki. I och med att poststrukturalismen följaktligen handlar om att undersöka hur maktförhållanden skapas och upprätthålls kan en sådan ansats betraktas som en form av kritisk teori. De metoder som används inom fältet är därför ofta kopplade till någon form av diskursanalys (Eriksson, Eriksson Baaz & Thörn 1999, s.16-19). Att undersöka diskurser i texter handlar således om att undersöka hur maktförhållanden byggs upp i texter: ”makt cirkulerar således inom diskurser genom att skapa ”sanningar”” (ibid, s.19).

Ett centralt begrepp inom den postkoloniala teoribildningen är eurocentrismen, vilket är namnet för etnocentrism som utgår ifrån väst (i första hand Europa). Det eurocentriska perspektivet handlar om att texters fokus ligger på väst och att allt annat mäts och tolkas i förhållande till väst. En eurocentrisk diskurs inkluderar också social hierarki: en bild av det

icke-västerländska som sämre och underlägset (ibid, s. 14). Stuart Hall har utvecklat eurocentrismen i uttrycket ”The west and the rest”. Hall menar att denna diskurs verkar genom två huvudsakliga kännetecken: dels existensen av stereotyper, som kokar ner en grups egenskaper till en essens, dels att stereotypen delas upp i två delar: en bättre (”the west”) och en sämre (”the rest”) (Hall & Gieben 1992, s. 215-216).

Postkolonial teori kommer att fungera som en utgångspunkt i denna studie. Det som undersöks genom diskursanalysen utgår således ifrån den postkoloniala teoribildningen.

4.2 Utvecklingsteori

Utvecklingsforskaren Peter Smekal delar in teorier om utveckling och underutveckling i tre kategorier:

- ”1. Teorier som förespråkar en utveckling efter västerländsk modell för u-länderna.
2. Teorier som förordar en utveckling efter en modifierad västerländsk modell
3. Teorier som förkastar den västerländska utvecklingsmodellen” (1989, s. 64).

Denna förenklade kategorisering kan kritiseras med att det kan finnas teorier som faller utanför och att det kan inrymmas mycket varierande teorier inom samma kategori. Emellertid är kategoriseringen användbar som ett klassificeringsschema. Den första kategorins grundläggande tanke är att underutveckling är orsakad av inre förhållanden i de fattiga länderna och till denna kategori räknar Smekal in bland annat moderniseringsteorin och evolutionismen. Den andra kategorin utgår istället från att det är relationen mellan fattiga och rika länder och strukturer, som till exempel frihandelssystemet, som är den essentiella källan till underutveckling. I denna kategori går dock lösningarna att finna inom det nuvarande systemet, och det som i huvudsak krävs för att främja utveckling är vissa statliga regleringar av den fria marknaden. Till denna kategori hör till exempel strukturalistiska teorier. Den tredje kategorin har samma utgångspunkt som den andra, i och med att orsaken till underutveckling betraktas vara relationen mellan fattiga och rika länder. Emellertid är lösningsförslagen annorlunda: de fattiga länderna bör inte följa samma utvecklingsmodell som de västerländska samhällena. En genomgående bärande tanke i de teorier som underordnas denna kategori är de fattiga ländernas självständighet i sin egen utveckling. Till denna kategori hör till exempel beroendeteorin (ibid, s. 64-67).

En framträdande teori inom den första kategorin är evolutionismen. Inom evolutionismen betraktas icke-utvecklade länder utanför väst som på ett eller annat sätt efterblivna och långt ner på en på förhand fastställd unilineär utvecklingsstege, och man ser på dess framtid antingen pessimistiskt eller som att de är ”utvecklingsbara”. Definitionen ”utvecklingsbara” implicerar en utomstående agent och förutsätter att fattiga länder inte kan utveckla sig själva. Målet för alla världens länder är inom evolutionismen att uppnå samma standard som väst. Denna överlägenhet speglas inte enbart genom bilden av de fattiga ländernas teknologiska underlägsenhet, utan kan även ses i förställningen om fattiga länders underlägsna kulturella identiteter (Eriksson Baaz 2001, s.168-171).

Moderniseringsteorin är en annan känd utvecklingsteori som hör till den första kategorin. Huvudpoängen i teorin är att ekonomisk tillväxt leder till ett demokratiskt styrelseskick. Styrelseskickets betydelse för utveckling är dock omstridd bland forskare. Vissa forskare menar att demokrati är ett hot mot ekonomisk utveckling medan andra menar att det är en förutsättning. Moderniseringsteorins meningsmotståndare menar att sambandet är omvänt: att demokrati kommer före ekonomisk utveckling (Oskarsson & Widmalm 2010, s. 30, 68, 74).

Idag är tanken om en simpel ekonomisk tillväxt som enda väg till utveckling inte särskilt utbredd längre. Strukturalistiska teoretiker (som hör till Smekals andra kategori) menar att globala strukturer som frihandelssystemet är problematiska och gynnar de rika länderna på ett orättvist sätt om de inte regleras. Grundproblemet är enligt strukturalisterna när fördelningen av den ekonomiska tillväxten är obalanserad (Odén 2006, s.75).

Beroendeteorin, som tillhör den tredje kategorin, grundar sig i marxistisk teori och tanken om kapitalisternas utsugning av de fattiga länderna. En grundtanke i beroendeteorin är att världen består av ett centrum och en periferi. Huvudpoängen i teorin är att länderna som tillhör centrum utnyttjar länderna som tillhör periferin, och skapar ett beroendeförhållande som innebär att länderna i periferin aldrig kan utvecklas utan assistans från centrum (till exempel genom biståndsberoende). Lösningen är således att länderna i periferin bör frigöra sig från centrum, och istället satsa på sin egen uppbyggnadsförmåga och sina egna råvaror för att nå utveckling (ibid, s. 74). Nära sammankopplat med de tankar som genomsyrar beroendeteorin är ifrågasättandet av synen på bistånd som något genomgående gott och som ett effektivt medel att åstadkomma utveckling och motverka fattigdom. Denna genomgående positiva syn på bistånd har kritiserats från många håll, bland annat av forskare som Teresa Hayter, som har

hävdad att bistånd är en form av nykolonialism och ett instrument för de rika ländernas fortsatta exploatering av fattiga länder (ibid, s. 75).

Beroendeteorins tankar har också bidragit till ifrågasättandet av en paternalistisk inställning till utveckling och bistånd och den nya sortens biståndssamarbete som fick genomslag i slutet av 1990-talet genom begreppet partnerskap (ibid, s. 19). Med partnerskap avses att samarbetet mellan biståndsgivare och biståndsmottagare ska vara likställt och att ansvaret för utvecklingen ligger även på det fattiga landet, till skillnad från ett paternalistiskt präglat utvecklingsarbete där det fattiga landet betraktas som oförmöget och hjälplöst i att själv driva sin egen utveckling och västs hjälp ses som den huvudsakliga utvecklingsmotorn (Eriksson Baaz 2001, s. 160). Eriksson Baaz menar dock att denna partnerskapsdiskurs, som på många sätt präglat biståndsdebatten sedan 1990-talet, är problematisk i och med att den fortfarande inkluderar särskilda antaganden om givaren och mottagaren. I biståndsdiskurser presenteras ofta dikotomin ”passiv”-”aktiv”, där mottagarländerna är de passiva och givarna de aktiva. Eriksson Baaz menar att partnerskapsdiskurser på detta sätt fortfarande formas av koloniala idéer: ”präglas partnerskapsretoriken fortfarande av en paternalism där givaren ger sig rätten att diagnosticera mottagarens problem (biståndsberoende) och utfärda det rätta botemedlet (att lära mottagaren att använda sina egna resurser).” (2001, s.185). Eriksson Baaz tar även upp den ambivalens som existerar kring bilden av Afrika. Samtidigt som bilden av underlägsenhet framträtt har också underlägsenhetens positiva sidor lyfts fram, till exempel genom att säga att man i Afrika fortfarande lever i nära relation till naturen. Denna naturromantiska ansats att skapa en positiv bild av Afrika, bibehåller dock det underliggande problemet som den postkoloniala teorin tar upp: fokus på skillnader snarare än likheter och den exotiska bilden av Afrika (ibid, s. 172-183).

De utvecklingsteorier som presenterats ovan kommer i denna studie att användas för att strukturera analysen och undersöka vilka teorier som finns representerade i läroböckerna, vilka som dominerar och vilka som inte omnämns i någon större omfattning.

4.3 Definitioner av fattigdom

I forskning om fattigdom finns många teoretiska stötestenar gällande hur begreppet bör definieras. Analysen i den här studien kommer att utgå ifrån en studie av Amartya Sen från 1981, där han presenterar fem olika koncept av definitionen av fattigdom. De olika koncepten representerar problemformuleringen av begreppet fattigdom: det handlar om på vilket sätt fattigdom framställs vara ett problem.

4.3.1 Det biologiska konceptet

Det biologiska konceptet är nära sammankopplat med begreppet absolut fattigdom. Fattigdom definieras inom detta angreppssätt som att man är fattig om man inte kan förskansa sig de nödvändigaste sakerna för att kunna överleva, vilket framförallt definieras av näring och mat. Sen kritiserar konceptet för dess vaghet och det faktum att olika människor har olika lägsta nivåer på näringsintag för att kunna överleva (Sen 1981, s.11-14).

4.3.2 Ojämlighetskonceptet

Ojämlighetskonceptet sätter ett likhetstecken mellan begreppet social ojämlikhet och begreppet fattigdom. Fattigdom är alltså ett problem eftersom det innebär en social stratifiering i samhället (ibid, s. 14). Sen ställer sig mycket kritisk till detta koncept och menar att man med en sådan infallsvinkel missar viktiga aspekter av fattigdom, vilket riskerar leda till otillräckliga åtgärder för att motverka problemet. Sen tar till exempel upp det faktum att en generell minskning av välståndet i ett land kan bidra till en minskning av den sociala ojämlikheten, men samtidigt kan innebära en ökning av fattigdomen. Sen hävdar därför att ojämlikhet och fattigdom som begrepp inte bör likställas, men att de är associerade (ibid, s.14-15).

4.3.3 Det relativa avsaknadskonceptet

Det relativa avsaknadskonceptet har en tydlig koppling till det relativa fattigdomsbegreppet. Grundtanken i det relativa avsaknadskonceptet är att fattigdom definieras som att en person har det sämre ställt än majoriteten i den specifika grupp människor personen identifierar sig vara en del av. Konceptet består av två sidor: känslan av avsaknad (subjektivitet) och det faktiska tillståndet av avsaknad (objektivitet). Sen menar att detta slags koncept inte bör stå som ensam definition av begreppet fattigdom, utan endast kan komplettera en definition, eftersom han menar att en fullständig definition bör inkludera någon slags absolut komponent (ibid, s. 15-17).

4.3.4 Värderingskonceptet

Enligt värderingskonceptet ligger värderingen av vad fattigdom är hos varje enskild person. Därmed är definitionen av fattigdom något helt subjektivt och fattigdom mäts i förhållande till varje persons egen standard. Detta koncept kritiseras också av Sen, som menar att bedömningen av vad fattigdom är troligtvis utgår från det aktuella samhällets förutsättningar, men att det inte innebär att det är en helt subjektiv företeelse att mäta fattigdom. Sen menar att eftersom samhällets förutsättningar och sedvänjor inte är subjektiva, är inte heller definitionen av fattigdom det (ibid, s. 17).

4.3.5 Policykonceptet

I policykonceptet definieras fattigdom genom de policys som i det aktuella samhället presenteras som lösningen på fattigdomsproblemet. Detta tankesätt utgår från premissen att när ekonomisk utveckling sker i ett samhälle, förändras sättet att politiskt hantera fattigdomen, samtidigt som även definitionen av fattigdom förändras. Även om dessa två förändringar är sammankopplade, menar dock Sen att det inte betyder att det ena är definitionen av det andra (ibid, s. 20).

Sen väljer inte explicit ut något koncept som det ”rätta” men menar att det biologiska konceptet och det relativa avsaknadskonceptet är de minst bristfälliga av de fem. Sen hävdar emellertid att man inte endast bör använda sig av ett relativt mått, utan att ett sådant endast kan fungera som ett komplement till ett absolut mått.

Sens koncept kommer att användas i denna studies analysdel genom att de problemformuleringar av fattigdom som hittas i läroböckerna kommer att klassificeras som något av de fem koncepten. Sens teoretiska definitioner kommer alltså att vara ett verktyg för att strukturera analysen och läsandet av böckerna. Jag använder alltså inte någon av dessa koncept som utgångspunkt i analysen och bedömer därmed inte heller någon definition som mer korrekt än någon annan, utan de används endast som en jämförelsepunkt i läroböckerna.

5. Metod

5.1 Kvalitativ textanalys

Vid studier som baseras på läromedelsanalys är kvalitativ textanalys ett passande tillvägagångssätt. Att använda sig av kvantitativ innehållsanalys är också ett alternativ, men syftet med denna studie har en tydlig koppling till en mer textnära analys, där betydelsen av ord snarare än dess frekvens ska analyseras. En kvalitativ textanalys genomförs i många fall med hjälp av detaljerade frågor till texten. För att studien ska kunna uppnå god validitet krävs att frågorna motsvarar troliga empiriska indikatorer på det studien syftar få svar på. Ett tillvägagångssätt för att uppnå detta är att gå till tidigare forskning och vilka slags frågor som använts inom liknande analyser tidigare, vilket också har gjorts i denna studie (Esaiasson, Gilljam, Oscarsson & Wängnerud 2007, s. 243-244).

5.2 Läromedelsanalys

Lärobokens ställning i skolans verksamhet skiljer sig mellan tidsperioder och ämnen. Det är dock svårt att hävda att den idag är förlegad eller oanvänd. En viktig motivering till att

genomföra läromedelsanalyser är att läromedlen har ett stort förtroende hos eleverna som faktakälla, vilket gör det viktigt att undersöka dess innehåll på ett kritiskt sätt (Ammert 2011, s.27). I denna studie genomförs en form av funktionell läromedelsanalys, vilken syftar till att finna vilka perspektiv och vilket innehåll som läroböcker introducerar till elever, och också vad som inte inkluderas. Läroböcker är en form av maktutövare i bemärkelsen att de har att göra med den ”grundläggande makten över människors föreställningar om individ och samhälle, om ”vi” och ”de andra”, om verkligheten.” (Karlsson 2001, s. 44). Lärobokens maktposition gör det således viktigt att analysera dess innehåll.

5.3 Diskursanalys

Den specifika version av kvalitativ textanalys som används i studien är diskursanalys.

Diskursanalys är en användbar metod i studier där man ämnar kritiskt granska texter och då man utgår ifrån idén om att språket medverkar till att skapa verkligheten och hjälper till att reproducera maktförhållanden (Esaiasson et al. 2007, s. 238). Diskursanalysen är en speciell metod i och med att den inte kan genomföras på ett neutralt sätt i meningen att teori och metod är sammankopplade: man kan inte genomföra en diskursanalys utan att utgå från ett antal teoretiska premisser. Diskursanalysen bygger nämligen på flera socialkonstruktivistiska premisser, vilka är gemensamma för alla sorters diskursanalys. Ett exempel på en sådan premiss som är viktig i denna studie är att man är kritisk till objektiva sanningar i språket: ”vår kunskap och våra världsbilder är inte spegelbilder av verkligheten ”därute” utan en produkt av våra sätt att kategorisera världen” (Winther Jorgensen & Phillips 2000, s.10-12). Diskursanalysen är passande för denna studies forskningsfråga eftersom den söker finna hur olika fenomen framställs i texter och hur det påverkar hur läsaren förstår verkligheten.

Foucaults diskursbegrepp är ett av de mest vedertagna och är också utgångspunkten för denna studie. Foucault menar att diskurser sätter gränser för vad som är möjligt att tänka och att diskurser skapar subjekspositioner som kategoriserar människor (Winther Jorgensen & Phillips 2000, s.20-21). I och med att studien endast är en textanalys använder jag mig av ett snävt diskursbegrepp, i och med att fokus ligger på språklig praktik, snarare än på samhälleliga institutioner (Boréus 2015, s.184). Den övergripande diskursen som analyseras är hur det talas om fattigdom och utveckling inom ramen för läroböcker i samhällskunskap efter 2011.

5.4 Analysverktyg

Jag har valt att i huvudsak använda mig av Carol Bacchis diskursanalytiska metod som kallas WPR (what’s the problem represented to be), men har valt att modifiera Bacchis

analysverktyg för att bättre passa min studies syfte. Bacchi har använt denna metod främst inom policyanalys, men den är användbar även för en läromedelsanalys. Bacchis diskursanalytiska angreppssätt skiljer sig något från de traditionella diskursanalytiska inriktningarna men har en poststrukturalistisk utgångspunkt och är inspirerat av Foucaults diskursbegrepp (Boréus 2015, s.181-182). Bacchi menar att sättet som ett problem formuleras påverkar konstruktionen av subjekt, objekt och platser och de frågor hon undersöker är vad som produceras, hur och vilka effekter det får (Bacchi & Goodwin 2016, s. 14). Bacchis analys utgår inte från att föreslagna lösningar på problem (policys) är självklara svar på ett givet problem, utan policys betraktas snarare som det som producerar en viss problemframställning: hur man framställer ett problem påverkar vilka lösningar som blir tänkbara (ibid, s.16). Problemformuleringar skiljer sig både gällande vad som presenteras som problemets orsaker och vad som presenteras som dess lösningar.

Bacchi har skapat ett textanalytiskt verktyg som i grunden består av sex frågor (se Bacchi & Goodwin 2016, s. 20). Denna studie syftar inte till att analysera på vilket sätt det omgivande samhället bidragit till att skapa eller upprätthålla en viss diskurs, utan fokus ligger på att undersöka texten och vilka diskurser som återfinns i den, vilket i sin tur bidrar till att skapa särskilda meningserbjudanden till eleven. Jag har därför valt att inte inkludera Bacchis fråga 3 och 6, som behandlar hur problemframställningar uppkommer och produceras i samhället. Bacchis fyra andra frågor har modifierats för att passa studiens frågeställning. Jag har valt att analysera Bacchis fråga 2 och 4 som underfrågor till fråga 1, vilket innebär att varje delfråga av fråga 1 analyseras utifrån fråga 2 och 4, istället för att dessa frågor ska analyseras separat. För att få svar på min forskningsfråga har således jag konstruerat ett analysverktyg som består av 2 huvudfrågor till texten:

1. Hur definieras fattigdom (vad är problemet)? Hur definieras utveckling (vad är lösningen på problemet)? (motsvarande Bacchis fråga 1)

Underfrågor:

1.1 Vilka föreställningar och antaganden ligger bakom denna slags problemframställning? Vad tas för givet; vad är underförstått i sättet som saker formuleras?(motsvarande Bacchis fråga 2)

1.2 Vilka tystnader finns i texten? Vad lämnas oproblematiserat? Finns det

alternativa problemformuleringar som inte omnämns eller diskuteras? (motsvarande Bacchis fråga 4)

2. Vilka effekter får problemformuleringen? Vilka subjektpositioner skapar/möjliggör den? (motsvarande Bacchis fråga 5)

Syftet med dessa analysfrågor är att som Fejes och Thornberg preciserar det: ”visa hur diskursen byggs upp, vad diskursen gör och vilka följder användandet av en viss diskurs får.” (2015, s.108).

I fråga 1 arbetar Bacchi ”bakifrån” genom att studera lösningsförslagen för att komma åt problemformuleringen. Eftersom denna studie inte är en policyanalys är tillvägagångssättet något annorlunda, då analysen även fokuserar specifikt på hur begreppet fattigdom definieras, men under samma fråga analyseras även hur lösningar på fattigdom presenteras, det vill säga hur utveckling definieras. Denna fråga kommer också att användas för en jämförelse mellan de delar i läroböckerna som behandlar fattigdom i Sverige och de som behandlar global fattigdom, för att se om problemet formuleras på olika sätt. Denna del av frågan relateras till Sens fem olika teoretiska koncept om fattigdom som presenterats i teoriavsnittet.

Fråga 1.1 handlar om att identifiera de bakomliggande föreställningar som bidragit till valet av problemformulering och de koncept och binära oppositioner som sätter samman formuleringen. Vilka ”sanningar” om världen underbygger problemdefinitionen? (Bacchi & Goodwin 2016, s.21-22). En formulering som ”fattiga människor är hungriga” skapar till exempel en sanning om världen som säger att fattiga människor ständigt går hungriga och att det inte finns några fattiga människor som någonsin är mätta och belåtna.

Fråga 1.2 syftar till att studera tystnader i texten: vad som utesluts i definitionerna och därmed vad som exkluderas och inte erbjuds som mening till läsaren. Dessutom utforskas här alternativa problemformuleringar, på vad sätt problemet skulle kunna formulerats annorlunda (ibid, s. 22). I och med att det finns väldigt många alternativa problemformuleringar kommer denna analys endast utgå ifrån de teorier som presenterats i teoriavsnittet, och vilka av dessa som återfinns och inte i böckerna.

Fråga 2 avser undersöka vilka effekter problemformuleringarna får. Bacchi undersöker tre olika slags effekter: diskursiva, subjektifikations- och levda effekter. Diskursiv effekt innebär att problemformuleringen begränsar vad som kan sägas och inte. Subjektifikationseffekt

innebär att formuleringen skapar olika slags subjekt. Levd effekt åsyftar hur de två ovanstående effekterna påverkar individers faktiska upplevelse av saker och ting. Dessa tre effekter samspelar och bidrar till att skapa vad Foucault benämner ”dividing practices”, vilka i sin tur bidrar till att producera och reproducera tydligt åtskilda grupper av människor (ibid, s. 23). I denna studie kommer endast effekter i form av subjekspositioner att analyseras på grund av brist på utrymme (se avgränsningar). Analysen av subjekspositioner i denna studie fokuserar på hur relationen mellan olika kategorier framställs.

5.5 Materialurval

Det material som används är sex läroböcker för samhällskunskap i gymnasieskolan. Samtliga böcker är publicerade efter 2011, och därmed anpassade till den aktuella läroplanen, Lgy 11. Syftet med detta är att analysera de mest aktuella böckerna som används i skolan idag och som är uppdaterade i linje med den nya läroplanen och kursplanen. Det vore inte möjligt att inom ramen för en kandidatuppsats göra en totalundersökning av alla läroböcker för samhällskunskap. Därför har sex läroböcker valts ut som är vanligt förekommande bland skolor idag. För att få en spridning har jag valt att både analysera böcker som behandlar alla kurser i samhällskunskap (1, 2 och 3) och böcker som endast behandlar den kurs som de allra flesta gymnasieelever läser, samhällskunskap 1. Jag har också valt att ta böcker från tre olika förlag, vilka alla är stora läroboksförlag som ger ut många läroböcker.

5.6 Avgränsningar och metodologiska avvägningar

En första avgränsning av studien som varit nödvändig är att inte inkludera en bildanalys i analysen. Bilder är generellt en viktig del av diskursanalys, eftersom bilder på samma sätt som text antas skapa mening och reproducera maktförhållanden. Emellertid finns det inte utrymme för en bildanalys i denna studie, i och med att det har prioriterats att få med många läroböcker för att få en så omfattande textanalys som möjligt.

En andra avgränsning är gällande analysfråga 1.2. Analysen av denna fråga skulle kunna vara mycket omfattande, eftersom mängden alternativa problemformuleringar givetvis är mycket stor. Därför är det inom ramen för en kandidatuppsats inte möjligt att få med alla tänkbara alternativ som skulle kunna besvara denna fråga. Min analys på frågan kommer därför att utgå ifrån de olika teorier och alternativa problemformuleringar som presenterats under teoriavsnittet och huruvida de återfinns i texterna eller inte.

En tredje avgränsning gäller analysfråga 2. Att jag endast väljer att analysera effekter i form

av subjektspositioner beror på att studiens frågeställning fokuserar på texternas framställning av olika grupper av människor och huruvida de verkar inkluderande eller exkluderande, och inte de faktiska upplevelserna hos eleverna som läser böckerna.

Slutligen är det viktigt att återigen poängtera att teori och metod är nära sammanknutna i en diskursanalys. Det innebär att det är svårt att med en sådan ansats inte i någon mån ”hitta det man letar efter”, och detta är något man behöver vara medveten om vid en sådan analys. Med en postkolonial ansats till textanalys är syftet att undersöka om koloniala strukturer, i form av till exempel etnocentrism, ännu existerar i texter, och alltså är detta något man söker efter vid läsningen. Emellertid är detta vid en jämförelse av olika texter, där man söker efter skillnader och likheter, inte så problematiskt. Dessutom innebär en sådan ansats inte att man är bunden till att till exempel endast leta efter koloniala diskurser. Man behöver vara medveten om och öppen för att andra diskurser också kan existera i böckerna.

6. Analys

6.1 Analysfråga 1: Hur skildras och definieras fattigdom och utveckling?

För att svara på frågan hur fattigdom och utveckling framställs behöver man analysera hur begreppen fattigdom och utveckling definieras. För att få en så pass omfattande bild som möjligt analyseras inom ramen för detta de symptom och orsaker till fattigdom som presenteras i böckerna, eftersom de är en del av problemformuleringen av begreppet fattigdom.

6.1.1 Symptom på och orsaker till fattigdom i världen

Hur fattigdom yttrar sig formulerar samtidigt på vilket sätt fattigdom är ett problem och en analys av symptomen hjälper alltså till att fastställa läroböckernas problemformulering av begreppet fattigdom.

Symptomen presenteras på ett ganska likartat sätt i de flesta av de undersökta läroböckerna i och med att det ofta är samma saker som tas upp under avsnitten. En del av böckerna gör detta genom att presentera ”Kännetecknen på ett u-land”/ ”Fattiga länder kännetecknas ofta av” (Eliasson & Nolervik 2011, s. 201; Almgren et al. 2017, s.390) eller ”det ”typiska” u-landet” (Bengtsson 2017, s.568). Denna slags framställning innebär en viss homogenisering och stereotypisering, som dock kan betraktas vara oundviklig i beskrivandet av allmänna samhällseliga fenomen. Det är dock troligt att sådana simplificerande formuleringar hjälper till

att producera en bild av vad ett fattigt land är hos läsaren, vilket alltså skapar en sanning om verkligheten som upprätthåller maktförhållandet mellan fattigt och rikt land. En sådan simplificering av fattiga länders egenskaper kan också tyda på en ”The west and the rest”-diskurs (Eriksson et al. 1999, s. 16-19).

Ett exempel på den tänkbara homogeniseringseffekt som förenklingar skapar är Zigmans beskrivning: ”Den vanliga u-landsbilden är att merparten av befolkningen är sysselsatta inom jordbruket. Brukningsmetoderna är ålderdomliga och produktiviteten låg. (...) Kunskaper om gödslingens betydelse är dåliga.” (Bengtsson 2017, s.568). Detta citat kan bidra till en stereotypisering av de fattiga länderna, dels genom att det bidrar till att läsaren homogeniserar befolkningen i fattiga länder och får en bild av att i princip alla arbetar med jordbruk, dels genom att det skapar en bild av att de fattiga länderna präglas av okunskap, efterblivenhet och primitivitet.

De symptom på fattiga länder och fattigdom som är gemensamma för alla sex läroböcker är snabb befolkningstillväxt, överbefolkning, jordbruksarbete, låg produktivitet (dålig industri, låg industrialiseringsgrad), råvaruexport, analfabetism och sjukdomar. Även gällande de orsaker till fattigdomens existens som presenteras har böckerna många gemensamma nämnare. Kolonialismen är något som nämns i alla läroböcker som en bakomliggande faktor till de fattiga ländernas situation. Dock tas kolonialismens betydelse upp på olika sätt i böckerna. Vissa av böckerna lyfter fram kolonialismen som den huvudsakliga orsaken till fattigdomen, medan andra indikerar att den är av mindre betydelse genom att omtala att dess betydelse är omdiskuterad:

”Våra europeiska förfäders härjningar i andra världsdelar ger en viktig förklaring till dagens klyftor mellan i-länder och u-länder. Någon annan slutsats är det svårt att komma till (...)” (Bengtsson 2017, s.570)

”(...)det finns olika uppfattningar om hur mycket skuld kolonialstaterna har till dagens fattigdom.” (Almgren et al. 2017, s. 385).

Formuleringen i det övre citatet indikerar att det inte finns några alternativa tolkningar angående kolonialismens skuld till fattiga länders situation. Formuleringen i Reflex antyder å andra sidan en mer osäker inställning gällande kolonialismens betydelse för fattigdomen, vilket indikerar att dess betydelse inte är säkerställd och därmed inte heller nödvändigtvis är den viktigaste orsaken.

På ett liknande sätt syns denna slags osäkerhet kring vems fel fattigdom är i följande citat: ”Vilken skuld har vi i den rika världen till deras fattigdom, och vilken skuld har de själva?” (Almgren et al. 2017, s.375). Sättet som det här talas om skuld indikerar att det är någons fel att situationen ser ut som den gör, och att både ”vi”, vilket avser de rika länderna, och ”dem”, vilket avser de fattiga länderna, har del i den skulden.

Vidare är en orsak till fattigdom som tas upp i alla läroböcker analfabetism. Analfabetismen är dock definierad på något olika sätt i böckerna, vilket påverkar på vilket sätt läsaren uppfattar att analfabetism är ett problem. Vid en jämförelse av definitionen av analfabetism i Reflex och Zigma syns en skillnad i vad definitionerna ger för meningserbudanden. I Reflex definieras analfabetism genom: ”människors bristande kunskaper” (Almgren et al. 2017, s.385), och i Zigma: ”Utbildningsnivån ligger ofta på en låg nivå.” (Bengtsson 2017, s.568). Meningen i Reflex är formulerad på ett sätt som lägger skulden på människorna i de fattiga länderna och pekar på deras okunskap som en anledning till fattigdom, medan meningen i Zigma indikerar en skuld som är mer frikopplad från individen, och snarare implicerar att det är problem i utbildningssystemet som skapar fattigdom.

Arena är ensam av de sex undersökta läroböckerna att peka ut biståndet som en potentiell orsak till fattigdomen. Biståndet definieras här som ett problem i och med att det kan skapa snedvriden konkurrens och korrupcion i ett land. Dessutom lyfts det fram att de rika länderna inte nödvändigtvis är bäst lämpade att lösa problemen i de fattiga länderna: ”Det är kanske inte de som sitter på biståndspengarna som har de bästa idéerna” (Karlsson 2014, s.391). Detta visar på att Arena har en viss beroendeteoretisk diskurs, även om biståndets problematik är en liten del av texten. Generellt talas det sällan om biståndsberoende i läroböckerna, men även i meningar i Zigma och Reflex skymtar en beroendeteoretisk diskurs: ”Men oftast finns banden till de forna kolonialmakterna kvar – nu i form av ett ekonomiskt beroende” (Bengtsson 2017, s.575), ”En annan diskussion har gällt om det överhuvudtaget är meningsfullt att ge bistånd, om det inte bara innebär att mottagarländerna vänjer sig vid bistånd och aldrig får chansen att stå på egna ben” (Almgren et al. 2017, s. 455). Att denna beroendeteoretiska diskurs ändå existerar, om än i liten utsträckning, indikerar en diskursiv kamp mellan två utvecklingsteorier: evolutionism och beroendeteori. Enligt Eriksson Baaz är beskrivningar av biståndsberoende nära sammankopplade med en partnerskapsdiskurs. Hon menar även att tal om biståndsberoende indikerar en passivitet hos de fattiga länderna (2001, s.176).

Ojämlighet i världen och inom länder tas upp som orsak till fattigdom i några av böckerna. Forum tar till exempel upp detta: ”Speciellt bristen på jämlikhet är en viktig förklaring till fattigdomen i världen. I många fattiga länder kan det finnas stor rikedom, men bara i händerna på en liten grupp personer.” (Brolin & Nohagen 2017, s. 256-257). Detta visar på en förändring av läroböckerna i jämförelse med tidigare forskning, där skillnader mellan och inom länder sällan påtalades. Det skapar också en mindre homogeniserad bild av fattiga länder för läsaren, då det inte finns någon tystnad kring att det finns rika personer även i de fattiga länderna. Detta gäller alla de sex undersökta läroböckerna, som alla tar upp skillnader på ett eller annat sätt. Detta analyseras vidare under analysfråga 2.

En annan förklarande faktor till fattigdom som återkommer i alla läroböcker är brist på demokrati. Detta implicerar att demokrati är en förutsättning för fattigdomsbekämpning. Även om detta inte direkt kan översättas till en tolkning att demokrati ses som en förutsättning för ekonomisk utveckling (moderniseringsteorins motpol) visar det ändå på att styrelseskicket är betydelsefullt för ett fattigt lands ekonomi, eftersom bristen på demokrati presenteras som ett hinder för att ta sig ur fattigdomen.

Millenium är den enda bok som på ett omfattande och explicit sätt tar upp olika motstridiga teorier om fattigdomens uppkomst, vilka också inkluderar olika utvecklingsvägar (katastrof-, konflikt- och harmoniteorin) (Palmqvist & Widberg 2012, s. 294-296). Detta kan antingen tolkas som att det bidrar till en relativistisk syn på orsakssamband eller som att det öppnar upp för mer än en ”sanning” om världen, då det presenterar olika tänkbara förklaringar på ett neutralt sätt.

6.1.1.1 Vilka bakomliggande antaganden och föreställningar har problemformuleringen?

När det gäller symptomen på fattigdom tas det för givet att fattiga länder är relativt lika varandra, eftersom man kan koka ner dess egenskaper till en essens – en ”typiskhet”. Ett annat antagande är att den primitivitet som återfinns i de fattiga länderna är något dåligt och något man vill komma ifrån, vilket i sig är en kulturell värdering.

6.1.1.2 Tystnader i texten

Det talas i alla böcker på något sätt om kolonialismen och kolonialstaternas skuld till dagens situation i de fattiga länderna. Något som dock sällan påtalas i de analyserade avsnitten (endast explicit i Arena) är hur de rika ländernas agerande påverkat de fattiga länderna efter kolonialismens slut. Det finns relativt få exempel i böckerna på att dagens förhållande mellan fattiga och rika länder kan vara problematiskt och fortfarande kan orsaka svårigheter för de

fattiga länderna. Fokus ligger istället ofta vad de rika länderna kan göra för att hjälpa de fattiga länderna. Detta kan leda till att läsaren tolkar det som att de rika länderna har varit med och orsakat fattigdomen från början, men att de nu istället är ansvariga för att motverka den. De kan anses ha gått från att vara ”boven” till att vara ”räddaren i nöden”.

En annan tystnad gäller teorier kring fattigdomens uppkomst. Millenium är den enda bok som tar upp olika teorier kring fattigdomens existens. De andra böckernas tystnad kring detta indikerar att det som listas upp som orsaker till fattigdom är sanningar som gäller alla de fattiga länderna, vilket bidrar till en homogenisering och en föreställning om att alla länder är fattiga av ungefär samma anledningar.

6.1.2 Definitionen av fattigdom

Definitionen av fattigdom i fattiga länder har skisserats ut ovan, där dess symptom och orsaker i böckerna presenterats. Själva definitionen av fattigdom kretsar i avsnitten om global fattigdom i böckerna ofta kring BNP och ekonomiska faktorer, men alla böcker nyanserar det ekonomiska perspektivet med att ta upp även andra perspektiv på vad fattigdom är, till exempel genom att nämna HDI (human development index). Ofta används även vedertagna definitioner av fattigdom som en utgångspunkt: Reflex använder sig till exempel av Världsbankens definition. Sådana vedertagna absoluta mått tas upp i alla läroböcker i samband med att det talas om global fattigdom och fattiga länder. Dock tar alla böcker också upp en bredare definition av fattigdom, som till exempel i Kompass: ”Fattigdom kan betyda många saker. Inte bara att man inte har pengar eller mat att äta. Det kan också betyda att inte kunna gå i skolan, att sakna hem eller inte ha möjlighet att gå till doktorn.” (Eliasson & Nolervik 2011, s.199).

Denna slags definition cirkulerar emellertid också kring en absolut avsaknad av saker, snarare än en relativ avsaknad. Det biologiska konceptet är alltså det som oftast står i fokus i beskrivningen av fattigdom i fattiga länder, även om det är ett modifierat biologiskt koncept som innehåller lite mer än enbart absolut brist på mat, till exempel analfabetism och sjukdomar, som beskrivs i symptomen på fattigdom ovan. Kompass är ett tydligt exempel på hur fattigdom definieras ur ett biologiskt koncept, där hunger och fattigdom är nära sammankopplade begrepp: ”Vem är fattig? (...) Med extrem fattigdom menas att någon försöker överleva på mindre än en dollar om dagen. Nästan 900 miljoner människor är kroniskt hungriga.” (Eliasson & Nolervik 2011, s.200).

6.1.2.1 Fattigdom i Sverige gentemot fattigdom i fattiga länder

Kompass är den enda läroboken som explicit uttrycker skillnader mellan definitionen av fattigdom i fattiga länder och fattigdom i Sverige: ”Fattigdom hittar man också i de rika länderna. Men ska man studera fattigdom i utvecklade länder krävs det en annan definition av fattigdom: En person är fattig om hon eller han har en inkomst som är mindre än hälften av medelinkomsten i landet. Med denna definition av fattigdom finns det 19 % fattiga i USA.” (Eliasson & Nolervik, 2011, s.200-201). Det är här tydligt att fattigdom i Sverige och övriga rika länder definieras enligt det relativa avsaknadskonceptet och att man använder sig av olika definitioner av fattigdom i rika och i fattiga länder. I ovanstående citat indikeras att absolut fattigdom är det som finns i de fattiga länderna, medan relativ är det som beskriver fattigdom i de rika länderna.

Även Millenium uttrycker att det finns en skillnad i definitionerna, men på ett något mer implicit sätt: ”Vem är fattig? Den som nästan alltid är hungrig, otrygg och maktlös är fattig. De som inte kan gå till doktorn när de är sjuka, skicka sina barn till skolan eller känna sig trygga i hemmet och på jobbet är fattiga.” (Palmqvist & Widberg 2012, s.292). Millenium beskriver fattigdom på ovanstående vis, vilket av Sens koncept är närmast det biologiska konceptet i och med att de kriterier som ställs upp är mer eller mindre absoluta. Konceptet fattigdom utvecklas dock vidare: ”Fattigdom kan förstås se ut på många olika sätt i skiftande situationer. Att uppleva sig som fattig i Sverige eller England är annorlunda än att leva i fattigdom i Vietnam, Ryssland eller Zimbabwe.” (Palmqvist & Widberg 2012, s. 292). Här påpekas att fattigdom är och ser annorlunda ut i olika länder, men det förklaras inte mer ingående varför eller på vilket sätt det skiljer sig. Meningen indikerar också ett värderingskoncept om fattigdom i länder som Sverige och England, det vill säga att vad fattigdom är definieras av varje enskild persons egna värderingar, i och med att ordet ”uppleva” används. I de andra länderna beskrivs det istället att man ”lever i fattigdom” - i väst upplever man sig alltså som fattig, medan man på andra platser lever i fattigdom. Denna slags formulering både förminskar fattigdom i väst och gör det väsensskilt från fattigdom på andra håll.

6.1.2.2 Fattigdom i Sverige

Hur talas det om fattigdom under de avsnitt som behandlar svensk ekonomi och det svenska välfärdssamhället? I majoriteten av böckerna visar analysen att ordet fattigdom överhuvudtaget inte används i dessa avsnitt, utan att det talas om i andra ordalag. Istället talas det om till exempel: ”ekonomiska problem är akuta” (Almgren et al. 2017, s.296), ”låg ekonomisk standard”, ”ekonomiskt utsatta hushåll”, ”människor med sämre ekonomi”

(Karlsson 2014, s.23), ”människor som lever under svåra materiella förhållanden.”
(Bengtsson 2017, s.453).

I många av böckerna definieras således fattigdom genom andra begrepp som social ojämlikhet, samhällsklyftor, klass och utanförskap, men mycket sällan talas det explicit om fattigdom i Sverige. Symptomen och skälen till fattigdom är i avsnitten om Sverige att man står utanför arbetsmarknaden och socialförsäkringssystemet. Ett undantag är Kompass som har en ruta med rubriken ”Fattigdom i Sverige”(Eliasson & Nolervik 2011, s.152). Kompass är den enda boken som på detta sätt tydligt påpekar att fattigdom finns i Sverige. Fattigdom definieras i detta avsnitt genom Sens ojämlikhetskoncept: ”Att vara fattig innebär att befinna sig längst ner i klassamhället”, ”i vissa familjer diskuterar man om barnen ska få byta sin gamla version av iPhone direkt när den nya versionen kommer eller inte, och var man ska resa på sportlovet. I andra familjer är problemet att få pengarna att räcka till hyra, mat och kläder” (ibid, s.152). Även Zigma indikerar att det finns fattiga i Sverige, även om det görs på ett mer implicit sätt: ”På Sergels torg i centrala Stockholm serverar därför ett antal samverkande kyrkor varje vardag soppa, mackor och kaffe till några av stadens fattiga.”. Denna text kommer tillsammans med en bild där ett antal hemlösa får mat. Fattigdom blir här tydligt sammankopplat med hemlösa människor och därmed blir definitionen av fattigdom i Sverige präglad av hemlöshet (Bengtsson 2017, s.453). Detta skapar ett likhetstecken mellan begreppet fattigdom och begreppet utanförskap, och exkluderar en bild av fattigdom som något som finns inom ramen för välfärdssystemet och bland människor som inte bor på gatan.

Generellt har alla böcker en definition av fattigdom i Sverige som på ett eller annat sätt utgår ifrån det svenska välfärdssystemet. I majoriteten av böckerna utgår alltså beskrivningen av fattigdom ifrån vad som görs för att motverka den: välfärdssystemet och dess bidrag. I Kompass definieras till exempel begreppet absolut fattigdom av hur många personer som får socialbidrag. Detta är ett tydligt exempel på Sens policykoncept av fattigdom, där fattigdom definieras genom vad som presenteras som policy för att motverka den. Även Millennium, Arena och Forum inkluderar exempel på policykonceptet av fattigdom:

”Om ändå inte välfärdssamhällets skyddsnät räcker till finns det ytterligare en livlina, försörjningsstöd, eller som det också kallas ekonomiskt bistånd” (Brolin & Nohagen 2017, s.295).

”Försörjningsstödet uppgift är att tillförsäkra sökanden en skälig levnadsnivå. ”
(Palmqvist & Widberg 2012, s.100).

”försörjningsstöd till människor som saknar annan möjlighet till försörjning” (Karlsson 2014, s.104).

En gemensam nämnare i alla böcker är vidare att det talas om hur bra människor har det i Sverige. Zigmans formuleringar utgör ett bra exempel på detta: ”tillhör Sverige fortfarande det yttersta toppskiktet på vårt klot ifråga om levnadsstandard. Vi är en del av den rika överklassen.” (Bengtsson 2017, s.229), ”Vi tillhör de lyckligt lottade” (ibid, s.230). Vad dessa citat indikerar är att befolkningen i Sverige, som refereras till som ”vi”, har det mycket bra. En formulering som ”vi är en del av den rika överklassen”, gör det väldigt svårt för läsaren att identifiera sig dels med individer i fattiga länder, och dels med fattiga människor i Sverige. Det innebär också att elever som betraktar sig själva som fattiga kan känna sig exkluderade ur det nationella ”vi:et” som det refereras till här.

6.1.2.3 Fattigdom i andra rika länder

Det är sällan som fattigdom i rika länder tas upp på något genomgående sätt i läroböckerna, även om alla läroböcker tar upp att det existerar. I några av böckerna talas det om tvåtredjedelssamhället, vilket lyfts fram som Sveriges motpol, och något som existerar i till exempel USA:

”I exempelvis USA är det bara två tredjedelar av befolkningen som kommer i åtnjutande av någon välfärd. (...) Värre är det för den fattiga tredjedelen...” (Bengtsson 2017, s.224).

””Två-tredjedelssamhället”. Det betyder att två tredjedelar av befolkningen i ett land lever under goda ekonomiska villkor. Men den resterande tredjedelen lever i arbetslöshet eller har tillfälliga jobb och en levnadsstandard som ligger långt ifrån majoritetens.” (Almgren et al. 2017, s.301).

I Reflex nämns här inte att det finns fattiga i sådana samhällen, som till exempel USA. Istället uttrycks det genom ”en levnadsstandard som ligger långt ifrån majoritetens” vilket visar på ett relativt avsaknadskoncept av fattigdom. I Zigma däremot lyfts det fram att det faktiskt existerar fattigdom i sådana samhällen. Här utgår emellertid också definitionen ifrån välfärdssystemet: de som inte får tillgång till det är per definition fattiga.

6.1.2.4 Vilka bakomliggande föreställningar och antaganden har problemformuleringen?

I och med att flera av böckerna definierar fattigdom i fattiga länder och rika länder på olika sätt tas det för givet att fattigdom är, ser ut och upplevs på olika sätt av människor beroende på var de bor i världen. Sådana formuleringar utgår ofta från föreställningar och värderingar

om att det är värre att leva i fattigdom i ett fattigt land. Det leder till att det är svårt för läsaren att identifiera sig med fattiga människor i andra delar av världen, där fattigdomen ser så pass annorlunda ut.

I formuleringarna kring svensk välfärd är det också ofta så att formuleringar utgår från en föreställning om att i princip alla har det bra i Sverige. Sverige används som ett gott exempel till skillnad från till exempel USA där vissa lämnas utanför systemet. I detta ligger en värdering om att det slags system Sverige har är bättre än det i USA. Det implicerar också att det endast är några få som möjligtvis inte har det bra i Sverige, men vilka dessa är, hur de har det och varför talas det sällan om.

6.1.2.5 Tystnader i texten

En betydande tystnad gällande läroböckernas definitioner av fattigdom är tystnaden om fattigdom i Sverige. Majoriteten av läroböckerna nämner aldrig ordet fattigdom i samband med ordet Sverige eller i de avsnitt som behandlar den ekonomiska situationen och välfärden i Sverige. Det talas om i andra ordalag, men begreppet fattigdom kommer mycket sällan upp (undantaget läroboken Kompass). Denna tystnad om att det existerar fattigdom i Sverige gör det dels svårt för läsaren att relatera till de fattiga i de fattiga länderna men även med fattiga i Sverige. I Zigma, där det nämns att det finns fattigdom, definieras den genom hemlöshet. Detta skapar en tystnad kring andra sorters fattigdom i Sverige och gör det svårt för eleverna att relatera till fattiga människors situation. Det kan också göra dem omedvetna om att fattigdom kan finnas mitt ibland dem. För de elever som är fattiga riskerar det dessutom skapa en känsla av utanförskap.

Något som dock har förändrats i förhållande till den tidigare läromedelsforskningen är att skillnader inom och mellan länder inte är en tystnad på samma sätt som tidigare. Alla de undersökta läroböckerna tar på ett eller annat sätt upp att det existerar skillnader inom och mellan länder. Det ges dock sällan konkreta exempel på detta, och sällan ges exempel på explicit fattigdom inom rika länder. Ett undantag är Kompass: ”I USA beräknas runt 40 miljoner människor leva under fattigdomsgränsen.” (Eliasson & Nolervik 2011, s.199). Den extrema ojämlikheten inom fattiga länder tas ofta upp, men mer sällan talas det om medelklassens storlek, vilket visar på en tystnad om medelklassens existens i böckerna. Denna tystnad pekar återigen på skillnaderna mellan fattiga och rika länder, då rika länder ofta består till stor del av just medelklassen.

6.1.3 Definitionen av utveckling

Hur begreppet utveckling definieras skiljer sig till viss del mellan läroböckerna. I några av böckerna framkommer en tydlig evolutionistisk och etnocentrisk diskurs i beskrivningen av vad utveckling är. Ett exempel på detta är Reflex:

”Kommer dagens fattiga länder utvecklas på samma sätt som Sverige och andra rika länder gjorde under 1800- och 1900-talen? Teoretiskt sett borde det vara mycket enklare idag än det var för Storbritannien och alla andra länder under 1800-talet som förvandlades från fattigt till rikt land: dagens fattiga länder behöver ju inte ”uppfinna hjulet på nytt” utan kan dra nytta av alla framsteg som har gjorts.”(Almgren et al. 2017, s.387)

”Kan fattiga länder bli som vi, det vill säga utvecklas som Västeuropas länder gjort sedan mitten av 1800-talet?”(Almgren et al. 2017, s.392).

Denna beskrivning av utveckling tyder på en unilineär syn på utveckling och därmed en evolutionistisk diskurs. Definitionen pekar på en efterblivenhet hos de fattiga länderna och att vägen till utveckling för dem är samma väg som de rika länderna redan gått. Dessutom indikerar formuleringarna att de fattiga länderna bör vara tacksamma gentemot de rika, som ”gjort allt jobb” åt dem och att det egentligen borde vara relativt enkelt att utvecklas i samma riktning. Det implicerar en överlägsenhet hos de rika länderna i kunskap, och liksom Palmbergs forskning från 1980-talet indikerar det en hjälplöshet och en långsamhet hos de fattiga länderna (1987, s.150). Definitionen av utveckling i Reflex är således ett tydligt exempel på Smekals första kategori av utvecklingsteorier. Vidare används här dikotomin ”vi” och ”dem”, vilket indikerar en etnocentrisk, ”the west and the rest”-diskurs (se vidare under fråga 2).

Den etnocentriska och evolutionistiska diskursen existerar även i Millenium: ”En viktig fråga är hur vi ska begränsa befolkningsökningen i tredje världen”(Palmqvist & Widberg 2012, s.248). Meningen berör vems ansvar det är att fattiga länder utvecklas och indikerar att det är de rika ländernas uppgift. Detta antyder att de fattiga länderna inte själva är kapabla till att skapa sin egen utveckling vilket även ger uttryck för en paternalistisk diskurs. Samma sak indikeras i meningen som också är titel till denna studie: ”Vad kan rika vi i den rika världen göra för att hjälpa de fattiga länderna att komma igång?” (Almgren et al. 2017, s.387). Meningen inleder avsnittet i Reflex om vad som är lösningen på fattigdomsproblemet. Formuleringen av meningen indikerar förutom det som nämnts ovan att de fattiga länderna ännu inte kommit igång, utan att de rika länderna måste hjälpa dem att göra det. Detta skapar en bild av de fattiga länderna som att de inte utvecklats alls, och än är kvar på en mycket låg

nivå. Även Zigma visar på en evolutionistisk utvecklingsdiskurs: ”Det säger sig självt att detta förhållande kraftigt försämrar möjligheterna att införa ny teknik eller modernt ekonomiskt tänkande.”, ”en modell av hur (...) förändras i takt med samhällsutvecklingen, från outvecklat jordbruksland till modern industristat.” (Bengtsson 2017, s.568, 579). Formuleringen ”modernt ekonomiskt tänkande” och dikotomin outvecklat jordbruksland och modern industristat förutsätter en syn på de fattiga länderna som efterblivna och en unilineär syn på utveckling, som är en del av en evolutionistisk diskurs.

Eriksson Baaz talar å andra sidan om att en del av en partnerskapsdiskurs handlar om att skapa positiva bilder av livet i fattiga länder – att det moderna samhället kanske inte är så bra och att man kan lära sig av det ”traditionella” samhället. Denna del av en partnerskapsdiskurs återfinns i Forum: ”Med denna syn på välfärd kan människor i ett jägarsamhälle på i vissa avseenden ha det bättre än rika människor i ett modernt informationsamhälle.” (Brolin & Nohagen 2017, s.86). Denna slags kritik av modernisering ifrågasätter visserligen den evolutionistiska utvecklingsteorin, men har dock likheten med en etnocentrisk diskurs i det faktum att de fattiga länderna presenteras som de rika ländernas motpol (Eriksson Baaz 2001, s.181).

I en majoritet av böckerna används begreppet standard i eller i anknytning till definitionen av utveckling. Även denna begreppsanvändning antyder en evolutionistisk diskurs: ”lyfta de kvarvarande fattiga länderna så att de når upp till en rimlig levnadsstandard”, ”Diagrammen visar tydligt hur länderna i södra Afrika inte lyckats göra samma resa mot högre levnadsstandard” (Karlsson 2014, s.392, 397), ”länder som påbörjat en viss ekonomisk utveckling men som inte nått i-landsstandard”(Bengtsson 2017, s. 565). Denna återkommande referens till en standard som inte är närmare definierad syns även i Olssons läromedelsanalys från 1986 och visar alltså på att samma mönster i beskrivningen av utveckling kan skönjas i dagens läroböcker som i tidigare forskning (Olsson 1986, s.195). Olsson menar att en sådan beskrivning indikerar en hierarkisk skala och att de fattiga länderna bedöms ligga på en sämre standard, längre ner på en fastställd utvecklingsstege.

De vägar till utveckling som är i fokus i alla läroböcker är bistånd och handel, vilket kan sammanfattas i utdrag från Arena och Reflex: ”många ser en ökad frihandel som det bästa receptet mot fattigdom. (...) Andra menar att det behövs mer bistånd från den rika världen” (Karlsson, 2014, s.399). ”Hur hjälper vi fattiga länder bäst? Genom handel? Genom bistånd? Eller på annat sätt?” (Almgren et al. 2017, s.392). Bistånd tas således ofta upp som en

huvudsaklig väg till utveckling i böckerna. Majoriteten av böckerna (Zigma, Millenium, Kompass & Forum) har även ett eget avsnitt om svenskt bistånd. När det gäller framställningen av bistånd tar majoriteten av böckerna inte upp tänkbara negativa sidor av biståndet. I definitionen av bistånd syns emellertid en partnerskapsdiskurs i alla läroböcker. Samtliga böcker beskriver att biståndet ska vara på både givarlandet och på det fattiga landets villkor, att biståndet ska utgå ifrån förutsättningarna i det specifika landet och att biståndsarbetet är ett gemensamt arbete. En majoritet av böckerna (Forum, Reflex, Zigma och Millenium) refererar till detta som ”hjälp till självhjälp”. Hälften av böckerna använder också ordet samarbetsland istället för mottagarland (Forum, Millenium, Kompass).

Två av böckerna tar på något sätt upp tänkbara negativa sidor med bistånd som utvecklingsstrategi. Millenium är en av dem: ”Ska vi ge bistånd överhuvudtaget eller leder detta bara till biståndsberoende som hämmar utvecklingen?” (Palmqvist & Widberg 2012, s.245). Detta visar på en indikation om Smekals tredje kategori av utvecklingsteorier och en beroendeteoretisk diskurs. Samtidigt antyds även en paternalistisk och etnocentrisk diskurs i och med att rubriken till avsnittet om bistånd är: ”Vi måste dela med oss” (ibid, s.245) och en vidare utveckling är: ”ett steg på vägen är att vi i de rika länderna delar med oss av våra resurser i form av bistånd”, ”Det finns klart och tydligt ett ljus perspektiv som visar att biståndet har bidragit till en positiv utveckling i tredje världen” (ibid, s.244-247). Dessutom utvecklas tanken om biståndsberoende inte vidare: det tas inte upp på vilket sätt biståndet kan vara negativt för landets utveckling, utan endast på vilket sätt det är positivt. Den enda bok som tydligt visar att det finns negativa effekter av bistånd och varför är Arena, som ovan nämnts tar upp att bistånd kan leda till bland annat snedvriden konkurrens, och tar upp felaktigt bistånd som en potentiell orsak till fattigdom (Karlsson 2014, s.391). Resterande böcker presenterar inte några negativa sidor av biståndet. Detta skapar en ”sanning” om att bistånd är något genomgående gott, vilket analyseras vidare under avsnittet om tystnader. En viss beroendeteoretisk diskurs gör sig gällande även i en mening i Zigma: ”En tredje möjlighet är att betrakta u-länderna som utsugna länder.” (Bengtsson 2017 s.565). Detta är dock en mening som inte kommenteras eller utvecklas vidare, vilket gör det svårt för läsaren att förstå vad som egentligen avses med meningen.

Frihandel och globalisering tas också upp som en väg till utveckling i alla böcker. Kompass lyfter fram bland annat globaliseringens positiva effekter på fattigdom: ”De stora internationella företagen skapar arbetstillfällen i fattiga länder vilket gör att levnadsstandarden där ökar.” (Eliasson & Nolervik 2011, s.204). Detta står i kontrast till att böckerna också tar

upp att globalisering och frihandel kan vara problematiskt för fattiga länder och att: ”Fattiga länder behöver tullar”(Karlsson 2014, s.383). Reflex skriver om globalisering på följande sätt: ”De fattiga länderna får del av kunskapsöverföring från den rika världen. Vi i den rika världen kan flytta till och arbeta i olika länder.” (Almgren et al. 2017, s.391). Här är det tydligt att globaliseringen är något bra både för fattiga och rika länder. Dock kan urskiljas att det också görs en skillnad gällande på vilket sätt globaliseringen gynnar länderna. De fattiga länderna är här mottagare av de rika ländernas kunskap, vilket antas möjliggöras av globaliseringen. Detta indikerar att de fattiga länderna saknar viss kunskap, och implicerar därmed en under- och överlägsenhet. Meningen indikerar vidare att de rika länderna får fördelar av globaliseringen genom att de kan utnyttja möjligheten att flytta till och arbeta i andra länder. Det framställs härmed att detta är något som uteslutande människor från rika länder kan göra. Det är tydligt att fattiga och rika länder här gynnas på olika sätt av globaliseringen.

När det gäller moderniseringsteorin och dess motpol visar böckerna som tidigare nämnts på en tydlig politisk diskurs, där demokrati ofta framställs som en förutsättning för ekonomisk utveckling, snarare än tvärtom: ”så länge som alltför många stater styrs av korrumperade diktatorer kan det aldrig bli någon varaktig ekonomisk utveckling” (Almgren et al. 2017, s.389). Kompass visar å andra sidan på den alternativa syn på ekonomisk tillväxt som tillhör Smekals andra kategori, i och med att de utvecklingspunkter som nämns är bland annat ”rättvisare fördelning” och ”ekonomisk tillväxt för alla”, vilket indikerar en utvecklingsteori som menar att lösningen finns inom det rådande ekonomiska systemet, men att lösningarna är mer komplicerade och att det är strukturerna i systemet behöver förändras.

Forum (Brolin & Nohagen 2017, s.258-259) har i jämförelse med resterande läroböcker en mycket omfattande genomgång av olika utvecklingsteorier, där liberala, strukturalistiska och alternativa utvecklingsteorier tas upp. Således är alla Smekals tre kategorier representerade i Forum. Detta medverkar till att eleverna får en bred bild av vad utveckling kan innebära istället för den modala sanning om verkligheten som framkommer i de andra böckerna, där alternativa utvecklingsteorier inte nämns eller bara kort kommenteras. Detta innebär att många alternativa problemformuleringar inkluderas, vilket betyder att det är färre saker som lämnas oproblematiserade.

I läroböckerna har synen på utveckling i framtiden och i historien generellt ett fokus på de framsteg som gjorts i de fattiga länderna och att situationen i världen har förbättrats, och därmed framkommer en framstegsdiskurs, snarare än en efterblivenhetsdiskurs. Alla de

undersökta läroböckerna visar på framstegsdiskurs på ett eller annat sätt, till exempel: ”Speciellt i många fattiga länder har det skett stora framsteg.” (Brolin & Nohagen 2017, s. 113). Några av böckerna har även en utvecklingsoptimistisk diskurs som syns genom till exempel formuleringar som: ”finnas goda möjligheter att utrota fattigdomen” (Brolin & Nohagen 2017, s.260). Hälften av böckerna (Reflex, Millenium och Zigma) beskriver å andra sidan den onda cirkeln/spiralen, vilket snarare indikerar en utvecklingspessimistisk diskurs. Vissa böcker har också mer utvecklingspessimistiska formuleringar: ”försörjningsproblemen är enorma och framtidsutsikterna verkar mörka för ett tjugotal av jordens allra fattigaste stater”(Bengtsson 2017, s.585). Arena är den enda lärobok som tar upp frågan om varför det finns en utbredd utvecklingspessimism i samhället idag och nämner medias negativa fokus som orsak till att många har en mycket negativ bild av situationen i världen (Karlsson 2014, s.393). Denna slags nyansering bidrar till att utveckla läsarens kritiska tänkande.

6.1.3.1 Vilka bakomliggande föreställningar och antaganden har problemformuleringen?

Generellt är den evolutionistiska diskursen om utveckling tydlig i många av böckerna och därmed är det Smekals första kategori av utvecklingsteorier som är vanligast förekommande i de sex undersökta läroböckerna. Formuleringar i denna diskurs utgår från föreställningar om att den västerländska vägen till utveckling är den enda väsentliga och att det är den vägen som de fattiga länderna behöver gå för att kunna uppnå samma standard som uppnåtts i de rika länderna. Detta utgår ifrån en kulturell värdering om att det västerländska är bättre än ”det andra” och att den moderna industristaten är det som alla länder vill och bör uppnå. Detta bygger på föreställningar att de rika länderna är bättre lämpade att skapa utveckling och är överlägsna i kunskap. Det tar för givet att ansvaret och kunskapen för att skapa utveckling ligger hos de rika länderna.

6.1.3.2 Tystnader i texten

En tystnad i de avsnitt av böckerna som studerats i denna studie är moderniseringsteorin. Det talas mycket om att diktatur och korruption hindrar utveckling, men inte så mycket om att ekonomisk utveckling också är en tänkbar förklaringsfaktor för demokratins utveckling. Moderniseringsteorin är alltså inte en utvecklingsteori som lyfts fram i någon större utsträckning i dessa delar av läroböckerna.

En viktig tystnad i böckerna gäller hur det talas om bistånd. I majoriteten av böckerna existerar en tystnad kring biståndets tänkbara negativa effekter. Det är bara en av läroböckerna som explicit nämner sådana tänkbara negativa effekter. En sådan tystnad skapar en sanning, en modalitet, om att bistånd är något genomgående gott. Det bidrar i sin tur till att

förstärka synen på de rika länderna som goda och på att bistånd är en nödvändig förutsättning för de fattiga ländernas utveckling. Detta innebär också att beroendeskolans utvecklingsteori utesluts som ett alternativ, och Smekals tredje kategori av utvecklingsteorier syns alltså inte i texterna i någon större utsträckning. Eftersom det existerar en tystnad kring beroendeteori och liknande teorier är också de lösningsförslag som denna teori föreslår uteslutna för läsaren, vilket innebär att endast lösningar inom ramen för det existerande ekonomiska systemet ses som möjliga för läsaren. Alternativa vägar existerar inte inom ramen för den evolutionistiska diskurs som präglar majoriteten av böckerna. Dock är inte heller Smekals andra kategori vanlig bland böckerna och den sortens problemformulering förekommer endast i Kompass. En annan tystnad kring bistånd är att det finns olika varianter av bistånd. Begreppet bistånd förklaras inte på något utförligt sätt och det görs ingen skillnad mellan olika slags bistånd.

En tystnad som finns inbäddad i en evolutionistisk diskurs är att negativa sidor av rika länder sällan tas upp. Det existerar en slags okritisk syn på rikedom, och det är givet att det är något att eftersträva. Även om alla böcker tar upp hållbar utveckling på ett eller annat sätt ifrågasätts aldrig själva premissen att alla länder borde vilja eftersträva att leva ett liv likt det som levs i de rika länderna. Att allt slags liv har negativa konsekvenser och negativa sidor tas sällan upp i dessa avsnitt.

6.2 Analysfråga 2: Hur framställs relationen mellan fattiga och rika länder? Vilka subjektpositioner skapas av framställningen?

Hur relationen mellan fattiga och rika länder utmålas och vilka begrepp som används i särskiljandet mellan dessa skiljer sig mellan böckerna. Reflex använder sig till exempel av två olika dikotomiska begreppspar: ”vi” och ”dem” och ”den rika världen” och ”den fattiga världen”. Ett exempel på detta är denna studies titel som är tagen från Reflex. I de formuleringar som används framkommer en eurocentrisk diskurs som skapar två subjektpositioner: the west and the rest, eller helt enkelt ”vi” och ”dem”. Zigma och Millenium använder också, om än inte i lika stor utsträckning, begreppet ”vi”: ”Men vi i-landsinvånare” (Bengtsson 2017, s.583), ”För oss som givarland” (ibid, s.590), ”det högt utvecklade industrisamhället (...) Så har det varit hos oss sedan 1900-talets mitt.”(ibid, s. 580), ”Kan vi avvara en procent?”(Palmqvist & Widberg 2012, s. 246). De andra tre böckerna använder sig inte av ”vi” och ”dem” på ett explicit sätt.

Emellertid bidrar majoriteten av läroböckerna till att ändå skapa två subjektpositioner i ”vi”, vilket indikerar rika länder (inklusive Sverige) och ett ”dem”, vilket indikerar fattiga länder,

även om alla böcker inte explicit skriver ut just denna begreppsdikotomi. Två kollektiv skapas och en hierarkisk relation finns emellan positionerna: de rika länderna överordnas de fattiga på olika sätt. Det existerar ett tydligt särskiljande mellan positionerna, vilket gör det svårt för läsaren att kunna identifiera sig med någon som tillhör gruppen ”dem” eftersom den identifieras genom dess olikhet från positionen ”vi”. Användandet av ”vi” eller ”den rika världen” för alla rika länder skapar även en gemensamhet och homogenisering inom kategorin. Exempel som ”vi är en del av den rika överklassen”, gör det svårt för läsaren att kunna identifiera sig med fattiga människor inom ”vi:et”, eftersom formuleringen implicerar att fattiga inte existerar inom det. Användningen av begrepp som ”den rika världen” och ”tredje världen” eller ”fattiga världen” indikerar också en uppdelning av världen i två delar: en fattig och en rik (och att ”vi” i väst - tillhör den senare.)

Författarna till Reflex gör dock ett försök till att nyansera diskussionen: ”Men verkligheten är ju inte så att det finns en knivskarp gräns mellan fattiga och rika länder. De flesta länder ligger ju någonstans mittemellan.” (Almgren et al. 2017, s.384). Majoriteten av böckerna inkluderar sådan liknande information om skillnader inom och mellan länder, vilket nyanserar bilden av världen som indelad i två världar: ”Men sådana gränsdragningar kan förstås inte tolkas så att alla u-landsinvånare är fattiga eller att alla i-landsinvånare är har en god levnadsstandard. Man kan inte heller dra slutsatsen att u-länder är likadana.”(Bengtsson 2017, s. 566). Zigma och Forum tar upp skillnader även inom rika länder, men annars är detta generellt något som mer sällan tas upp i böckerna: ”lever en del människor även i den rika delen av världen på en klart u-landsmässig standard. I flera av de välmående ländernas storstäder finns det både fattigdom och svår slum.” (Bengtsson 2017, s.567), ”Även i den rika världen finns det växande klyftor och ökande fattigdom. Enligt EU riskerar nästan var fjärde EU-medborgare att hamna i fattigdom.” (Brolin & Nohagen 2017, s.14). Dock återfinns även i dessa två citat binära oppositioner. Användningen av ordet välmående länder förutsätter en motsats – länder som inte mår bra. I citatet från Forum används begreppet ”den rika världen”, vilket återigen indikerar två separata världar. Denna användning nyanseras dock och det problematiseras att uppdelningen i två världar inte längre är särskilt verklighetstrogen: ”Länge delade vi in världen i rika och fattiga länder. Idag stämmer denna uppdelning allt sämre. Många länder som tidigare sågs som fattiga har idag en mycket hög tillväxt, samtidigt som de ekonomiska problemen blivit allt större i många rika länder. I många fall är skillnaderna i levnadsstandard mycket större inom ett land än mellan olika länder.” (Brolin & Nohagen 2017, s.254). Detta visar på ett försök till att motverka den förenklade bilden av världen som

uppdelad i två delar, och bidrar till att en mer nyanserad världsbild presenteras för läsaren.

Vad ovanstående citat visar är att framställningen av världen är mer nyanserad i dagens läroböcker än hur det sett ut tidigare, där skillnader mellan och inom länder sällan nämndes (Palmberg 1987, s. 27). Vissa böcker, som till exempel Millenium, Zigma och Arena motverkar alltså aktivt den homogenisering och stereotypisering som begreppsanvändningen ger upphov till:

”Benämningarna ”u-länderna”, ”syd”, eller ”tredje världen” är idag svåra att använda som samlande begrepp. De länder som en gång tycktes ha likartade problem är idag mycket olika varandra.” (Karlsson 2014, s.397).

”det blir helt fel om man beskriver en stor del av världens länder som u-länder eller syd-länder, när skillnaderna mellan dem är så stora” (Bengtsson 2017, s.567).

”Skillnaderna mellan olika u-länder är så stora att det på många sätt är näst intill omöjligt att sammanföra dem under ett och samma begrepp” (Palmqvist & Widberg 2012, s.292).

Sådana diskussioner kring begreppsanvändningen är dock få bland de undersökta läroböckerna. Begrepp som ”u-land” och ”i-land”, ”tredje världen” och ”rika världen” och ”vi” och ”dem” används på ett ofreflekterat sätt i majoriteten av böckerna. Om begreppsanvändningen inte diskuteras och begreppen används utan att förklaras är risken att användningen leder till en uppdelad världsbild hos läsaren och att stereotyper produceras och reproduceras. När begreppen inte förklaras förutsätts att de som läser redan har en tydlig bild av vad som menas med ett begrepp som u-land eller tredje världen och det nämns sällan vilka länder det egentligen är som räknas in under dessa kategorier, vilket gör att traditionella stereotyper, som till exempel att hela Afrika är fattigt, lättare reproduceras. Samma sak gäller definitionen av begreppet ”vi”, som inte definieras närmare i någon av böckerna. Det definieras endast genom att det inte är ”dem”, vilket enligt Kamali är ett sätt att utöva ett symboliskt våld över läsaren. Med symboliskt våld menas att man ”producerar ett kulturellt tvång med hjälp av en påtvingande makt (...) om ”verkligheten”, om ”rätt” och om ”fel”, om ”oss” och om ”de andra.” (SOU 2006:40, s.12, 94). När meningar som nedanstående existerar samtidigt som begreppen i- och u-land inte definieras skapas lätt stereotypa föreställningar om vad ett sådant land är: ”Sverige är ett i-land och Zimbabwe är ett u-land. Därom råder det ingen tvekan.” (Bengtsson 2017, s.565).

Begreppen definieras alltså inte på något utförligt sätt, men det är vissa ord som förekommer

ofta i samband i beskrivningarna av fattiga respektive rika länder. Runt begreppet fattigt land existerar ofta primitiva markörer som jordbruk, råvaror och analfabetism medan det kring begreppet rika länder ofta står ord som modern och kunskap. De ord som ofta cirkulerar kring begreppen bidrar till att skapa en bild av hur ett liv i ett fattigt respektive rikt land ser ut.

Även om några av böckerna försöker nyansera bilden av fattiga och rika länder så används alltså ofta begreppen på ett onyanserat sätt. Det är således två diskurser som krockar i dessa böcker: den etnocentriska diskursen, som homogeniserar och särskiljer och en kritisk diskurs, som söker motverka homogenisering och särskiljande genom att till exempel visa på skillnader inom och mellan länder i världen.

Något som vidare reproducerar de två subjektpositionerna är framställningen av att gemensamma värderingar inte finns. I Reflex och Millenium är det tydligt att fattiga och rika länder har olika värderingar: ”Många fattiga länder vill nämligen inte ha en miljödiskussion (...) Detsamma gäller fackliga rättigheter och frågor om mänskliga fri- och rättigheter där många fattiga länder bromsar”(Almgren et al. 2017, s. 362), ”Oftast motsätter sig männen att kvinnorna använder preventivmedel.” (Palmqvist & Widberg 2012, s.250). Detta pekar på att de fattiga länderna inte delar de värderingar som finns i de rika länderna, som till exempel miljöfrågor och mänskliga rättigheter. Denna slags särskiljande formuleringar försvårar identifiering för läsaren med personer i de fattiga länderna.

6.3 Läroböckerna som helhet

Eftersom studiens utgångspunkt är postkolonial teori kan det utifrån den bedömas hur läroböckerna som helhet förhåller sig till detta. De böcker som till störst del bedöms innehålla en eurocentrisk och evolutionistisk diskurs är Zigma och Reflex. Ur detta perspektiv är alltså dessa två de böcker som minst bidrar till ett kritiskt och nyanserat förhållningssätt hos eleverna. Även Millenium hör till de böcker som uttrycker sådana diskurser och fortfarande använder sig av begrepp som tredje världen, även om försök görs att inkludera andra perspektiv. Kompass, Forum och Arena har å andra sidan mer omfattande presentationer av alternativa diskurser, även om de också i viss mån inkluderar samma koloniala diskurser som de resterande böckerna. Kompass är en av de böcker som använder sig väldigt lite av särskiljande dikotomier och är också den enda bok som talar om fattigdom i Sverige på ett explicit sätt. Även Arena har ett mer kritiskt förhållningssätt, genom att förklara till exempel begreppsanvändningar, utvecklingspessimism och biståndets negativa sidor. Forum utmärker

sig genom att vara den enda bok som på ett explicit sätt presenterar olika utvecklingsteorier, vilket gör att den innefattar fler problemformuleringar av begreppet utveckling än de andra böckerna. Sammanfattningsvis skiljer Zigma och Reflex ut sig som de böcker som utifrån ett postkolonialt perspektiv är mest problematiska, medan Arena, Forum och Kompass är de mest nyanserade. Eftersom kritiskt tänkande är en viktig del av läroplanen och kursplanen för samhällskunskap är alltså den till viss del ensidiga och förenklade världsbild som vissa böcker framställer problematisk. Det innebär förstås inte att böckerna är oanvändbara. Läroböcker kan användas på ett kritiskt sätt för att motverka den förenklade bild som de ibland sänder ut. Läraren kan genom att problematisera texten på olika sätt lära eleverna att läsa på ett kritiskt sätt och utveckla sitt kritiska tänkande.

7. Slutsatser och diskussion

7.1 Utveckling definieras främst utifrån Smekals första kategori

Läroböckerna definierar främst utveckling utifrån en västerländsk modell. En evolutionistisk diskurs finns på ett eller annat sätt uttryckt i alla läroböcker. De föreslagna lösningarna på fattigdomsproblemet utgår i de allra flesta fall från att det är de rika länderna som bär huvudansvaret för utvecklingen. Det finns exempel på strukturalistiska diskurser och beroendeteoretiska diskurser (Smekals andra och tredje kategorier), men dessa är undantag snarare än regel. I en jämförelse med tidigare läromedelsanalyser som gjorts på samma område under andra tidsperioder visar denna studie således att läroböckernas definitioner av begreppet utveckling inte har förändrats på något drastiskt sätt sedan de tidigare läromedelstudierna. Det är fortfarande en evolutionistisk diskurs som dominerar, och denna ifrågasätts och motarbetas sällan. En paternalistisk diskurs om bistånd existerar också än även om en partnerskapsdiskurs också uppkommit. Det faktum att utveckling ligger framförallt i händerna på de rika länderna indikerar dock att den paternalistiska diskursen än har ett övertag och i båda dessa diskurser tycks ändå de fattiga länderna porträtteras som mer eller mindre passiva.

7.2 Dikotomier existerar fortfarande, om än mer implicit

Det är tydligt att dikotomierna och subjekspositionerna ”vi” och ”dem” fortfarande existerar på ett eller annat sätt i en majoritet av böckerna: i vissa på ett mer nyanserat sätt än i andra. Vissa böcker använder sig även fortfarande av begrepp som ”tredje världen”, som skapar en social hierarki och en uppdelad världsbild. Detta särskiljande gör det svårt för de elever som läser böckerna att identifiera sig med ”dem” eftersom eleverna är en del av det beskrivna

”vi:et”. Även om orden ”vi” och ”dem” inte används i alla läroböcker existerar alltså denna dikotomi generellt än i dagens läroböcker, om än på ett mer implicit vis än tidigare. Hur relationen mellan fattiga och rika länder framställs har både förändrats och inte i förhållande till tidigare forskning. Alla de undersökta böckerna har nu inom sig en krock mellan två diskurser som deltar i en diskursiv kamp om utrymme. En ny kritisk diskurs, som inkluderar information om skillnader inom och mellan länder, tävlar nu om utrymmet med den gamla koloniala diskursen.

7.3 Fattigdom definieras på olika sätt beroende på kontexten

Ett tydligt resultat från denna studie är att definitionen av fattigdom i läroböckerna är olika beroende på vilken kontext som berörs. Definitionerna av fattigdom i Sverige utgår i böckerna främst från Sens ojämlikhetskoncept och policykoncept, men även det relativa avsaknadskonceptet. Definitionen av fattigdom i fattiga länder utgår i de flesta fall istället från Sens biologiska koncept. Dessutom skriver några av böckerna explicit ut att fattigdom definieras på olika sätt på olika platser. De implikationer detta ger är att fattigdom helt enkelt ser olika ut på olika platser. Detta kan leda till att det blir svårt för läsaren att identifiera sig med de som har ”en annan slags” fattigdom. Resultatet att samma begrepp definieras på olika sätt i olika kontexter är mycket intressant och ger uppslag till vidare forskning där det kan undersökas om denna skillnad i definitioner av fattigdom existerar även i andra slags texter än läroböcker.

7.4 Det är svårt att balansera vikten av att lyfta fram orättvisor och att inte homogenisera och särskilja

Slutligen måste det lyftas fram att det inte är en lätt sak att som läroboksförfattare rapportera både om situationen i världen och om de grundläggande orättvisor som finns än idag och samtidigt inte särskilja eller homogenisera fattiga och rika länder. Det är svårt att göra detta utan att dikotomier används och reproduceras. En av de viktigaste och lättaste sakerna att ändra på är emellertid vilka begrepp som används och på vilket sätt de används. Ett ordval kan göra stor skillnad i hur något uppfattas.

8. Referenslitteratur

Ahrne, Göran & Svensson, Peter.(2015). *Handbok i kvalitativa metoder*. 2. uppl. Stockholm: Liber.

Ammert, Niklas (red.)(2011). *Att spegla världen: läromedelstudier i teori och praktik*. Lund: Studentlitteratur.

Bacchi, Carol & Goodwin, Susan. (2016). *Poststructural Policy Analysis. A Guide to Practice*. New York: Palgrave Macmillan.

Boréus, K.(2015). Diskursanalys. Ingår i Ahrne, G. och Svensson, P.(red). *Handbok i kvalitativa metoder*. 2. uppl. Stockholm: Liber, s. 176-190.

Eriksson Baaz, M. (2001). Biståndets och partnerskapets problematik. Ingår i: Mc Eachrane, M. och Faye, L. (red.) *Sverige och de Andra. Postkoloniala perspektiv*. Stockholm: Natur och Kultur, s. 159-186.

Eriksson, Catharina, Eriksson Baaz, Maria & Thörn, Håkan, 1999. *Globaliseringens kulturer – den postkoloniala paradoxen, rasismen och det mångkulturella samhället*. Nora: Nya Doxa.

Esaiasson, Peter, Gilljam, Mikael, Oscarsson, Henrik & Wängnerud, Lena, 2012. *Metodpraktikan - konsten att studera samhälle, individ och marknad*. 4.uppl. Stockholm: Norstedts juridik.

Fejes, Andreas & Thornberg, Robert, 2015. *Handbok i kvalitativ analys*. Stockholm: Liber.

Hall, Stuart & Gieben, Bram (red.)(1992). *Formations of modernity*. Cambridge: Polity Press.

Karlsson, K-G. (2011). Läroboken och makten - ett nära förhållande. Ingår i Ammert, N. (red.). *Att spegla världen: läromedelstudier i teori och praktik*. Lund: Studentlitteratur, s. 43-62.

Odén, Bertil, 2006. *Biståndets idéhistoria. Från Marshallhjälp till millenniemål*. Lund: Studentlitteratur.

Olsson, Lena, 1986. *Kulturkunskap i förändring. Kultursynen i svenska geografiläroböcker 1870-1985*. Stockholm: Liber.

Oskarsson, Sven & Widmalm, Sten. (red.) (2010). *Myt eller verklighet? Om samband mellan demokrati och ekonomisk tillväxt*. Stockholm: Nordstedts.

Palmberg, Mai, 1987. *Afrika i skolböckerna*. Stockholm: Framtid för Afrika/SIDA.

Palmberg, Mai, 2000. *Afrikabild för partnerskap? Afrika i de svenska skolböckerna*. Uppsala: Nordiska Afrikainstitutet.

Sen, Amartya, 1982. *Poverty and famines*. New York: Oxford University Press.

Smekal, Peter, 1989. *Teorier om utveckling och underutveckling. En introduktion till u-landskunskapen*. Uppsala Universitet: Avdelningen för u-landsfrågor.

SOU 2006:40. *Utbildningens dilemma. Demokratiska ideal och andrafierande praxis*.

Stockholm: Fritzes. Hämtad 1 november, 2017 från

<http://www.regeringen.se/contentassets/38b1c68cac07410db29c65910627d9e6/utbildningens-dilemma---demokratiska-ideal-och-andrafierande-praxis-sou-200640>

Winther Jörgensen, Marianne & Phillips, Louise (2000). *Diskursanalys som teori och metod*.

Lund: Studentlitteratur.

8.1 Källmaterial

Almgren, Hans, Höjelid, Stefan, Nilsson, Erik och Furevik, Anna, 2017. *Reflex 123. Samhällskunskap för gymnasieskolan*. 2. uppl. Malmö: Gleerups Utbildning AB.

Bengtsson, Bengt-Arne, 2017. *Zigma : samhällskunskap : kurserna 1, 2 och 3*. 10. uppl. Stockholm: Liber.

Brolin, Krister och Nohagen, Lars, 2017. *Forum: samhällskunskap 123*. 3.uppl. Stockholm: Sanoma Utbildning.

Eliasson, Maria och Nolervik, Gunilla, 2011. *Kompass till samhällskunskap 100*. Malmö: Gleerups Utbildning AB.

Karlsson, Lars-Olof, 2014. *Arena 123. Samhällskunskap för gymnasiet*. 2. uppl. Malmö: Gleerups Utbildning AB.

Palmqvist, Christer och Widberg, Hans Kristian, 2012. *Millenium 1*. Stockholm: Sanoma Utbildning.